

Vlasta Ilišin

VRIJEDNOSNE DIMENZIJE DEMOKRATSKE KONSOLIDACIJE: POLITIČKI STAVOVI HRVATSKIH GRAĐANA I POLITIČKE ELITE

Pretpostavke i teškoće razvoja demokratske političke kulture u Hrvatskoj

Nakon pet parlamentarnih izbornih ciklusa i tri mirne smjene vlasti Hrvatska je svrstana u tranzicijske zemlje u kojima je započeo proces demokratske konsolidacije. Štoviše, recentne komparativne analize smještaju Hrvatsku među konsolidirane postsocijalističke zemlje, ali uz upozorenje kako je za potpunu demokratsku konsolidaciju potrebno prevladati probleme korupcije, organiziranoga kriminala i slabosti sudstva (Merkel, 2007). Nesporno je da je osnovni preduvjet demokratske konsolidacije stvaranje demokratskih političkih institucija i njihovo adekvatno funkcioniranje (Kasapović, 1996; Čular, 2005), no za uspostavu liberalno-demokratskoga poretka podjednako važnu ulogu ima i transformacija političkih vrijednosti. Pritom se liberalna demokracija shvaća kao sustav »koji se temelji na načelu 'vlast naroda, od naroda i za narod', koji obilježuju izbori s više kandidata, neovisno sudstvo, dioba vlasti, nepostojanje cenzure tiska, predanost načelima vladavine prava, zaštita ljudskih prava, tolerancija, poštovanje načela nenanošenja štete, jednakost, te neutralnost države u vjerskim pitanjima« (Ramet, 2006:14). Riječ je, dakle, o nizu elemenata koji upućuju na političko-institucionalnu razinu, ali i na vrijednosne aspekte uspostavljenoga političkog poretka. Navedene komponente također upućuju na zahtjevnost i dugotrajnost procesa izgradnje liberalno-demokratskog sustava,

a s čime se gotovo dva desetljeća u većoj ili manjoj mjeri suočavaju sve bivše postsocijalističke zemlje u Europi.

Koncentrirajući se upravo na vrijednosti liberalne demokracije i njihovo mjesto u suvremenoj Hrvatskoj, K. Vesterdal (2006:316) tvrdi da je »zemlja na putu konsolidiranja liberalne demokracije, ali da će ipak biti potrebne godine kako bi se prevladali izazovi vezani uz promjene vrijednosti, kako u ljudskim glavama, tako i u specifičnoj političkoj kulturi, što je preduvjet za istinsko i učinkovito funkcioniranje liberalne demokracije«. Potonji iskaz upozorava na mogućnost diskrepancije između instaliranih institucija demokratskog poretka i političke kulture građana – odnosno njihove političke svijesti (točnije, vrijednosti i stavova) i obrazaca ponašanja. Drugim riječima, činjenica da su političke institucije formirane u skladu s liberalno-demokratskim zahtjevima ne jamči njihovo optimalno funkcioniranje, ako politička kultura političkih aktera i građana nije usklađena s demokratskim institucionalno-političkim institucijama.

Hrvatska je, kao i ostale postsocijalističke zemlje, obilježena odsutnošću demokratske tradicije, proizišlom iz totalitarne (socijalističke) baštine. Uz to, i transformacija u demokratsko društvo bila je obilježena nekim procesima koji su usporili prevladavanje naslijeđenih demokratskih deficita. Konkretnije, unatoč oficijelno prihvaćenim normativnim i institucionalno-političkim okvirima, zasnovanima na liberalno-demokratskim vrijednostima, stvarni se procesi često nisu odvijali u skladu s proklamiranim načelima. Tako je, uz rat koji uvijek ima višestruko traumatične posljedice, uspostavljena etnički homogena država uz dominaciju koncepta nacionalne integracije i obnove tradicionalnih vrijednosti; u prvoj dekadi tranzicije trajao je neprekinuti politički monopol jedne političke stranke čiji je stil vladanja uključivao elemente autoritarnosti i političkoga klijentelizma; javni mediji češće su djelovali kao servis vladajuće nomenklature, nego kao instrument javne kontrole vlasti; ljudska prava i prava nacionalnih manjina često su kršena bez odgovarajućih sankcija; provedeno je podržavljenje društvenog vlasništva, a potom njegova privatizacija po modelu koji je omogućio mnoge zloporabe; pretvorba vlasništva i prestrukturiranje gospodarstva rezultirali su masovnim gubitkom radnih mjesta, padom

standarda najširih slojeva stanovništva i produbljivanjem socijalnih razlika (Pusić, 1993; Katunarić, 1995; Županov, 1995, 2002; Lalović, 2000; Kasapović, 2001; Zakošek, 2002). Stoga ne iznenađuje da su potkraj prvoga tranzicijskog desetljeća građani razvoj demokracije u Hrvatskoj ocjenjivali vrlo lošim, pri čemu nezadovoljstvo tadašnjom vlašću ipak nije bitno pokolebalo njihovu potporu demokratskim vrijednostima (Listhaug, Štrabac, 2006).

Drugo desetljeće tranzicije započelo je očekivanom smjenom vlasti – pri čemu je novum bilo formiranje koalicijske vlade – što je označilo i početak konsolidacije demokratskoga poretka. Ta je konsolidacija praćena općom demokratizacijom društva, liberalizacijom medijskoga prostora i boljom zaštitom ljudskih i manjinskih prava, rezultat čega je bio i prekid vanjskopolitičke izolacije Hrvatske te otpočinjanje procesa pridruživanja Europskoj uniji. Većina započetih demokratskih procesa nastavljena je i nakon povratka na vlast – ovaj put reformiranoga – HDZ-a, a neki su procesi čak i unaprijeđeni. Nastojanje da Hrvatska što prije uđe u Europsku uniju pokazalo se kao jedan od najvažnijih jamaca nastavka demokratske transformacije u zemlji, premda to ne isključuje povremena otkliznuća vlasti prema autoritarnom modelu vladavine, čemu svakako pogoduje i činjenica da je u šest parlamentarnih izbora alternacija vlasti bila minimalna. Drugim riječima, (pre)duga vladavina iste političke stranke pogoduje osnaživanju nedemokratskih tendencija među nositeljima vlasti i otežava javnu kontrolu njihova rada. U društvima bez demokratske tradicije ta je opasnost još veća, jer se stvara pogodno tlo za uspostavljanje dugotrajnih klijentelističkih odnosa te pojavu korupcije, arogancije nositelja vlasti i sklonosti zlouporabama položaja.

Prethodne napomene o nekim trendovima u demokratskom razvoju tranzicijske Hrvatske okvir su unutar kojega treba promatrati i razvoj demokratske političke kulture i građana i političke elite. Pritom polazimo od poznatih teorijskih postavki G. Almonda i S. Verbe (2000), koji političku kulturu promatraju kao odnos pojedinca i političkih institucija, procesa i simbola, a političke vrijednosti shvaćaju kao bitan element političke kulture koji određuje poželjne ciljeve i načine političkog djelovanja. U sklopu triju tipova političke kulture ti autori

naglasak stavljaju na građansku ili participirajuću političku kulturu, koja podrazumijeva politički informiranog, kompetentnog i aktivnog građanina, sposobnoga da kontrolira vlast, odnosno političke elite.

Važnost političke elite proizlazi iz činjenice da ona ima moć donošenja obvezujućih političkih odluka te da do te moći dolazi na osnovi izbornog uspjeha u procesu političkog nadmetanja. Dodatnu važnost politička elita zadobiva u razdoblju demokratske transformacije, kada jača njezina uloga kao agensa političke socijalizacije i političke mobilizacije građana, jer je, kao što je spomenuto, bez aktivnih građana upitna uspješnost demokratizacijskih procesa, kao i nužna responzivnost nositelja vlasti. Dosadašnje analize političkih elita u tranzicijskim zemljama pokazuju njihovu nedoraslost navedenim ulogama. Te su elite dijelom regrutirane iz bivše socijalističke nomenklature, a dijelom iz redova oponenta bivšega režima i pripadnika »nove klase« društvenih uglednika, upravljača i posjednika (Higley, Pakulski, 1995; Szelenyi, 1995), što znači da većina pripadnika političke elite nema respektabilno demokratsko iskustvo. Prema do sada ostvarenima komparativnim uvidima, tranzicijske političke elite dijele nekoliko zajedničkih karakteristika: nepristupačnost i neodgovornost prema građanima, manjak profesionalizma, sklonost monopoliziranju politike i ostvarivanju kontrole nad cjelokupnim društvenim životom, jedinstvo u zaštiti svojih »kastinskih« interesa i privilegija, uz istodobnu predatorsku kompeticiju u borbi za kontrolu ključnih društvenih resursa, često uz uspostavu klijentelističkih odnosa (Lane, 1997; Higley, Pakulski, Weslowski, 1998; Adam, Tomšič, 2002). Kada je o Hrvatskoj riječ, navedene značajke mogu se dopuniti naslijeđenom političkom kulturom, unutar koje se posebno apostrofira raširena autoritarnost i neizgrađena tolerancija (Šiber, 1992) te sličnost nove i stare političke elite, koja se očituje u načinu formiranja, reprodukciji, unutarnjem funkcioniranju i prihvaćanju koncepcije političke elite kao vodeće elite umjesto pluralističke koncepcije elita (Županov, 1995).

Hrvatska politička elita u proteklom je razdoblju razmjerno rijetko istraživana, a postojeći su uvidi uglavnom fragmentarni i koncentrirani na pojedine probleme i/ili dijelove te elite (Jović, 1993; Tull, 1994; Katunarić, 1995; Ilišin, 1999, 2001, 2006, 2007; Čengić,

Rogić, 2001; Hodžić, 2002; Sekulić, Šporer, 2002; Budimir, 2007; Prpić, 2007). Dobiveni rezultati pokazuju da su pripadnici političke elite dominantno muškarci u dobi između 40 i 60 godina, akademski obrazovani (pretežno na području društvenih i humanističkih znanosti) te s kumuliranim funkcijama u tijelima vlasti i političkim strankama, dok ih oko polovice ima prethodno političko iskustvo stečeno u socijalističkom režimu. Analiza obrazaca političke regrutacije za tijela vlasti na nacionalnoj razini (Budimir, 2007; Ilišin, 2007) pokazala je da za ulazak u Sabor i Vladu sve važnije postaje prethodno političko iskustvo stečeno na nižim razinama vlasti te obnašanje neke dužnosti u političkoj stranci. Po većini navedenih značajki hrvatska je politička elita slična političkim elitama u razvijenim demokracijama. Nalazima o socijalnom profilu političkih elita treba dodati istraživačka saznanja da su predstavnici političke elite u pravilu liberalniji i tolerantniji, odnosno da demonstriraju veće prihvaćanje liberalno-demokratskih vrijednosti od svojega biračkog tijela ili građana općenito (Miller, Timpson, Lessnoff, 1996; Norris, 1997; Hague, Harrop, Breslin, 2001).

Metodološka objašnjenja

Cilj je ove analize ustanoviti koliko politička elita i građani Hrvatske prihvaćaju neke liberalno-demokratske vrijednosti i kako percipiraju društvenu realnost, te da li se i u kojem smjeru međusobno razlikuju u pogledu ispitivanih vrijednosti i stavova.

Za analizu se koriste podaci prikupljeni u dvama empirijskim istraživanjima, provedenima 2004. godine u Hrvatskoj: *Mladi i europski integracijski procesi*¹ i *Društveni status i vrijednosti hrvatske političke elite*². Uzorak građana činili su mladi od 15 do 29 godina (2000 ispitanika) i stariji od 30 godina (1000 ispitanika), dok je uzorak

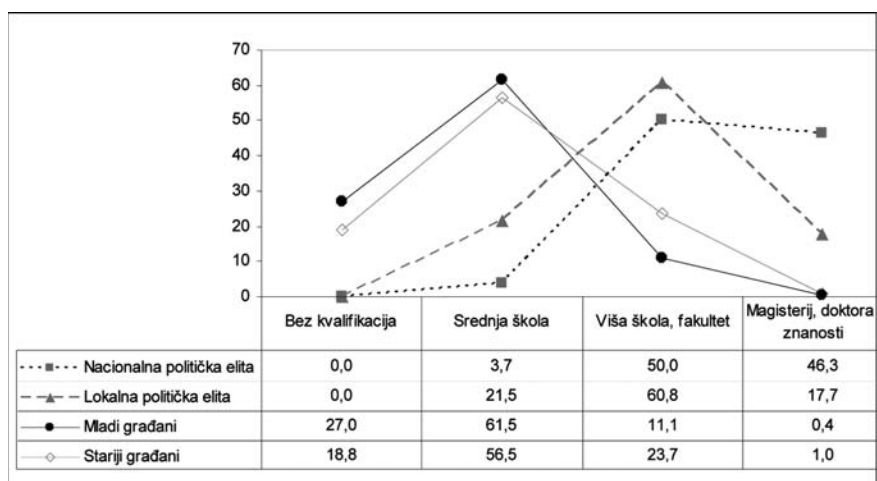
---

¹ Istraživački projekt je u Institutu za društvena istraživanja u Zagrebu realizirao istraživački tim u sastavu: Vlasta Ilišin (voditeljica), Josip Županov, Furio Radin, Helena Štimac-Radin, Ivona Mendeš i Dunja Potočnik.

² Istraživanje je u Institutu za društvena istraživanja u Zagrebu provela Vlasta Ilišin u sklopu istraživačkog projekta o socijalnoj stratifikaciji hrvatskoga društva.

tzv. položajne političke elite (Adam, Tomšič, 2002) obuhvatio 184 političara (54 na nacionalnoj i 130 na lokalnoj razini)³. Tako strukturirani uzorci omogućuju usporedbu između četiriju podskupina ispitanika: političke elite na nacionalnoj i lokalnoj razini te mladih i starijih građana. Kako bi se olakšalo razumijevanje nalaza koji će biti predmetom analize, u grafikonu 1 navedeni su podaci o akademskom obrazovanju promatrane četiri podskupine ispitanika.

Grafikon 1: Komparativni prikaz stupnja obrazovanja (%)

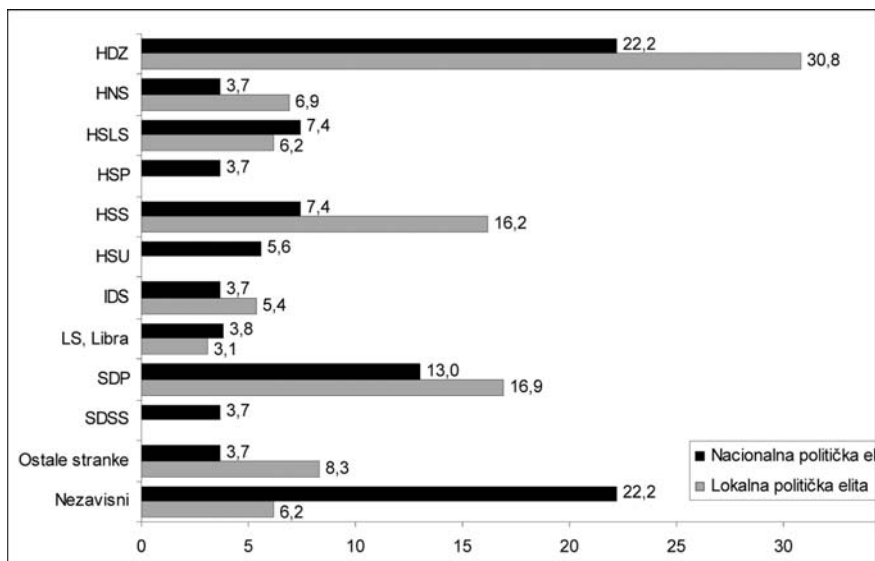
Prikazani podaci zorno pokazuju veliku diskrepanciju u obrazovnim postignućima promatranih podskupina ispitanika, zbog čega je logično postaviti hipotezu da će između njih biti registrirane i znatne razlike u pogledu ispitivanih političkih vrijednosti i stavova, tim prije

³ Uzorak političke elite konstruiran je s obzirom na tip (predstavnička i izvršna) i razinu vlasti (nacionalna i regionalna/lokalna). Na taj način uzorkom su obuhvaćeni Predsjednik Republike, članovi Vlade, državni tajnici i zastupnici Hrvatskoga sabora (predsjednik i predsjedništvo Sabora kao i predsjednici saborskih odbora i klubova zastupnika) te župani, gradonačelnici i predsjednici županijskih skupština i gradskih vijeća (pri čemu su odabrani oni gradovi u kojima je obavljeno anketiranje građana). Uzorak je činilo ukupno 250 dužnosnika, no zbog odbijanja (osobito članova Vlade RH, od kojih nitko nije sudjelovao u ispitivanju, te većine saborskih zastupnika HDZ-a) realizirano je cca 74% planiranog uzorka. Iako je podzastupljenost članova HDZ-a evidentna, prikupljene podatke moguće je koristiti u analitičke svrhe.

jer sva sociološka istraživanja upućuju na obrazovanje kao obilježje koje u najvećoj mjeri diskriminira ispitanike. Ovdje se može dodati tek objecka da je politička elita, i to osobito na nacionalnoj razini, što se formalnog obrazovanja tiče, prekvalificirana i da enormno odstupa od prosječnog stupnja obrazovanja građana⁴.

Drugo važno obilježje, kada je o političkoj eliti riječ, jest stranačka pripadnost.

Grafikon 2: Stranačka pripadnost političke elite (%)

⁴ O kojim je odstupanjima riječ, govori podatak da je prema Popisu stanovništva iz 2001. godine u dobnoj kohorti od 40 do 60 godina cca 16% stanovnika imalo višu ili visoku stručnu spremu (Ilišin, Mendeš, Potočnik, 2003:62). Potonji podaci pokazuju da je i u uzorku starijih građana natprosječan broj akademski obrazovanih ispitanika, a što je posljedica dobro poznate pojave da su odbijanju anketiranja skloniji građani nižeg obrazovanja. No, uzorak političke elite također odstupa od obrazovne strukture svih članova promatranih tijela vlasti. Naime, u prethodnih pet saziva Hrvatskoga sabora fakultetsko obrazovanje imalo je između 60 i 72% zastupnika, a magisterij ili doktorat znanosti njih 22–26% (Ilišin, 2007:74), dok je na lokalnoj razini (uključujući izvršna i predstavnička tijela vlasti u svim županijama i gradovima) 2005. godine bilo 52% visokoobrazovanih dužnosnika te 5% magistara i doktora znanosti (Ilišin, 2005:26). Na osnovi potonjih podataka može se zaključiti kako je postignuti stupanj obrazovanja to važniji selekcijski kriterij što je politički položaj viši i odgovorniji, odnosno da je jedan od najvažnijih sastavnih elemenata u postojećim obrascima političke regrutacije za više političke položaje.

Kada stranke razvrstamo na tzv. desne (HDZ, HSP, HSS) i lijeve (HNS, IDS, LS/Libra, SDP) – pri čemu ostale stranke predstavljaju centar – pokazuje se stanovit nesrazmjer u političkoj pripadnosti nacionalne i lokalne političke elite. Konkretno, u nacionalnoj političkoj eliti trećinu čine članovi stranaka desnoga centra, četvrtinu lijevoga, više od petine su izvanstranački dužnosnici, a petina članovi ostalih stranaka. Istodobno, u redovima lokalne političke elite gotovo ih polovica (47%) pripada strankama desnoga centra, gotovo 30% strankama lijevoga centra, samo 6% nisu članovi nijedne stranke, a preostalih cca 17% članovi su ostalih stranaka. Tako agregirani podaci o stranačkoj pripadnosti upućuju na znatniju zastupljenost članova stranaka desnoga centra u redovima lokalne političke elite. Dakle, može se očekivati da će postojeće razlike u političkoj orijentaciji pripadnika nacionalne i lokalne političke elite barem donekle utjecati na eventualne razlike u ispitivanim dimenzijama političke kulture, odnosno u onoj mjeri u kojoj su članovi različitih političkih stranaka doista diferencirani po svom svjetonazoru i ideologiji.

Korisna su informacija za razumijevanje rezultata koji slijede i podaci o stranačkim preferencijama anketiranih građana 2004. godine (Ilišin, 2005:72). Tada se pokazalo da stranke desnoga centra (HDZ, HSP, HSS) podupire oko 40% mladih i 46% starijih, stranke lijevoga centra (HNS, IDS, SDP) 23% mladih i 22% starijih, dok je cca 37% mladih i 32% starijih neodlučno u pogledu stranačke identifikacije. Ti podaci pokazuju ne samo da su građani tada u većoj mjeri inklinirali desnomu polu političkoga spektra, nego i da su po takvom ideološko-političkom usmjerenju u većoj mjeri bili kompatibilni sa stranačkim sastavom lokalne političke elite.

Građani i temeljna liberalno-demokratska načela

Prije uvida u eventualne razlike između političke elite i građana potrebno je pokazati kakav je demokratski potencijal građana, ispitivan pomoću (ne)prihvatanja ustavnih vrijednosti i demokratskih stavova⁵.

---

⁵ Prihvatanje ustavnih vrijednosti i demokratskih stavova nije bilo predmetom ispitivanja političke elite zbog pretpostavke da političari znatno bolje prepoznaju koji bi

Raspoloživi podaci o ustavnim vrijednostima omogućuju i uvid u dinamiku odnosa spram njih, jer je njihovo prihvaćanje ispitivano i prije na uzorku mladih ispitanika⁶. U tablici 1 prikazani su rezultati na najvišem stupnju prihvaćanja na četverostupanjskoj ljestvici, jer to najjasnije govori koja su ustavna načela prihvaćena bez dvojbi, a rang-ljestvica je sastavljena na osnovi odgovora mladih ispitanika 2004. godine.

Tablica 1: Komparativni prikaz prihvaćanja liberalno-demokratskih vrijednosti (%)

Ustavne vrijednosti	1999.	2004.	
	Mladi	Mladi	Stariji
Sloboda	91	94	95
Poštovanje prava čovjeka	88	92	94
Jednakost	74	86	87
Socijalna pravda	76	82	89
Očuvanje prirode i čovjekova okoliša	73	79	83
Ravnopravnost spolova	—	79	80
Mirotvorstvo	67	76	80
Nepovredivost vlasništva	65	73	86
Nacionalna ravnopravnost	58	71	75
Vladavina prava	55	64	79
Demokratski i višestranački sustav	61	58	72

Kao što se vidi, sve su ustavne vrijednosti u oba ispitivanja natpolovično prihvaćene, što govori o visokom konsenzusu građana i kreatora Ustava u pogledu temeljnih liberalno-demokratskih načela. U oba su ispitivanja na začelju ljestvice vrijednosti koje se odnose na demokratski poredak (nacionalna ravnopravnost, vladavina prava⁷,

odgovori bili poželjni, pa i onda kada se intimno ne slažu s njima. Važno je napomenuti da pri ispitivanju uzorka građana ustavne vrijednosti nisu imenovane kao takve, kako bi se izbjegao utjecaj na rezultate ispitivanja nehotećnom sugestijom da je riječ o oficijelno promicanim liberalno-demokratskim vrijednostima.

⁶ Podaci su prikupljeni 1999. godine u sklopu projekta Instituta za društvena istraživanja u Zagrebu *Vrijednosni sustav mladeži i društvene promjene u Hrvatskoj* (voditelj Furio Radin), u kojem je anketirano 1700 mladih iz cijele Hrvatske.

⁷ Nizak plasman vladavine prava kao vrijednosti može se – osim s već poslovičnom neefikasnošću pravosuđa i raširenim sumnjama u neovisnost sudstva – povezati i s pro-

demokratski i višestranački sustav), što je moguće protumačiti kao jasan indikator demokratskog deficita, kako socijalističkoga tako i novijega tranzicijskog podrijetla.

Posebno su indikativne promjene koje su se dogodile među mladima. U pet godina u kojima je dokinuta desetogodišnja vladavina HDZ-a i formirana prva prava koalicijska vlada poraslo je prihvaćanje svih ustavnih vrijednosti, osim demokratskog i višestranačkog sustava. Porast prihvaćanja gotovo svih ustavnih vrijednosti upućuje na blagotvorni utjecaj političkih i društvenih promjena koje su nastupile početkom 2000-ih, no upitno je što je utjecalo na lošiju poziciju demokratskog i višestranačkog sustava. Moglo bi se pretpostaviti da takav plasman načela, koje je jedna od najvažnijih razdjelnica od totalitarnoga političkog poretka, barem dijelom proizlazi iz nezadovoljstva ispitanika djelovanjem političkih institucija i aktera u suvremenoj Hrvatskoj. Takvo se tumačenje posebice nameće kad se vidi da je i među starijima demokratski i višestranački sustav najslabije prihvaćena ustavna vrijednost⁸.

Zanimljivo je da stariji više od mladih prihvaćaju sve ustavne vrijednosti, što osobito vrijedi za vladavinu prava, demokratski i višestranački sustav i nepovredivost vlasništva, a zatim i za socijalnu pravdu. Čini se da je iskustvo socijalističkog režima kod starijih pridonijelo razvoju senzibiliteta prema tada osporavanim vrijednostima. Međutim, otvara se pitanje kako to da socijalizacija mladih u nominalno liberalno-demokratskom sustavu nije utjecala na njih tako

---

sudbom ispitanika da je sudstvo najkorumpiranije. Točnije, 55% mladih i 61% starijih percipiraju znatno postojanje korupcije u sudstvu (Ilišin, 2005:103), a takvi ga odgovori stavljaju na vrh ljestvice korumpiranosti (ispred zdravstva, policije, tijela državne uprave i lokalne samouprave te školstva).

⁸ U istom istraživanju ustanovljeno je kako cca 53% i mladih i starijih ispitanika vjeruje Crkvi, a 41%, odnosno 46% televiziji, što te dvije institucije smješta na vrh ljestvice povjerenja. Istodobno, Hrvatskom saboru, Vladi i političkim strankama povjerenje iskazuje 22%, 21% i 9% mladih, a 30%, 27% i 11% starijih. Od tako niskog povjerenja u političke institucije odskaače Predsjednik Republike, kojemu vjeruje 42% mladih i 49% starijih ispitanika (Ilišin, 2005:84). Smjestimo li dobiveni nalaz o relativno nižem vrednovanju demokratskog i višestranačkog sustava u kontekst ovdje citiranih rezultata, možemo reći da je demokratski i višestranački sustav vrlo dobro vrednovan kad se uzme u obzir koliko je nepovjerenje građana u glavne političke institucije i sudionike.

da postanu privrženiji tim vrijednostima nego generacija njihovih roditelja. Jedan od mogućih odgovora jest da je današnja generacija mladih stasala u društvu u kojemu je na djelu bio raskorak između proklamiranih vrijednosti i stvarnih zbivanja, koja su te vrijednosti gotovo svakodnevno dovodila u pitanje.

Iako ustavnu vrijednost demokratskog i višestranačkog sustava visoko prihvaća oko tri petine mladih i gotovo tri četvrtine starijih, njezin položaj na dnu ljestvice zahtijeva uvid u to kako građani prihvaćaju stavove kojima se operacionalizira demokratski tip vladavine. U tablici 2 prikazani su komparativni podaci o prihvaćanju demokratskih stavova od početka devedesetih⁹, na osnovi kojih možemo detektirati

Tablica 2: Komparativni prikaz prihvaćanja demokratskih stavova (%)

Stav	1992.		1995.		1999.	2004.	
	Mladi	Stariji	Mladi	Stariji	Mladi	Mladi	Stariji
Svatko ima pravo zastupati svoje mišljenje, premda većina misli drukčije od njega.	97	96	97	97	98	98	97
Svaki građanin ima pravo, u slučaju nužde, izraziti svoje uvjerenje na ulici.	84	80	79	76	79	74	70
Interesi cijelog naroda moraju biti iznad svih posebnih interesa.	87	89	84	90	68	70	75
Sukobi različitih interesnih skupina u našem društvu štete općem interesu države.	70	72	57	70	58	70	77
Građani nemaju pravo na štrajk ako time ugrožavaju javni red.	44	47	46	47	32	43	48
U svakom društvu postoje sukobi koji se moraju riješiti silom.	28	26	27	36	25	25	23
Prava demokracija nije zamisliva bez opozicije.	91	90	87	90	81	71	82
Svaka politička stranka mora imati šansu da dođe na vlast.	73	79	73	77	75	65	68
Zadaća opozicije nije kritiziranje vlade, nego podržavanje njezina rada.	21	33	25	38	35	45	46

⁹ Uz podatke iz navedenih istraživanja iz 1999. i 2004. godine korišteni su i pokazatelji iz projekta *Izbori, stranke i parlament u Hrvatskoj*, koji se od 1990. godine kontinuirano realizira na Fakultetu političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu (u tom istraživačkom ciklusu pod vodstvom Nenada Zakoška).

promjene nastale tijekom tranzicijskoga razdoblja. Demokratski stavovi su grupirani na osnovi interpretacijskog modela M. Kasapović (1993:197), po kojemu su prva dva stava indikatori ofenzivne participacije, od trećeg do šestog stava riječ je o razumijevanju sukoba, dok su posljednja tri stava pokazatelji razumijevanja demokratskih pravila.

Iz prikazanih podataka vidljivo je kako je ofenzivna participacija visoko i stabilno prihvaćena, pri čemu je ipak zabilježeno trajno slabljenje potpore pravu građana na demonstracije. Što se tiče (ne)razumijevanja sukoba, postoji stanovita ambivalencija u stavovima ispitanika, jer velika većina podržava potrebu podređivanja posebnih interesa interesima naroda i države, uz istodobnu manjinsku podršku ukidanju prava na štrajk, a osobito upotrebi sile u rješavanju sukoba. U svakom slučaju, prihvaćanje potrebe podređivanja individualnih interesa kolektivnima i općima (koje, ipak, s vremenom blago opada) upućuje na nerazumijevanje biti demokratskog sučeljavanja različitih interesa, a slijedom toga i na to da se politika tek djelomično shvaća kao umijeće postizanja kompromisa između različitih – često i sukobljenih – pojedinačnih, grupnih i općih interesa. U pogledu razumijevanja demokratskih pravila ispitanici su dosljedniji: visoko prihvaćaju nužnost postojanja opozicije i (premda nešto manje) njezinu kontrolnu ulogu te jednakost šansi svih političkih opcija u borbi za vlast. Takvo solidno razumijevanje demokratskih pravila ipak narušava trend rasta slaganja sa stavom da bi opozicija trebala podržavati, a ne kritizirati Vladu, kao i slabljenje podrške nužnosti postojanja opozicije. Povežu li se te tendencije s prethodno ustanovljenim upitnim razumijevanjem političkih sukoba, može se reći da hrvatski građani inkliniraju harmoničnu shvaćanju politike. Ako je ta teza točna, mogla bi se djelomice razumjeti i najslabija pozicioniranost demokratskog i višestranačkog sustava kao ustavnog načela – naime, ako u očima građana opada važnost opozicije i njezine korektivne uloge, logično je i da demokratski i višestranački sustav gubi na važnosti.

Usporedba dviju dobnih skupina građana pokazuje da je demokratski potencijal mladih nešto veći nego kod starijih, s iznimkom shvaćanja važnosti postojanja opozicije. To je možda posljedica

nešto većeg razočaranja mladih defanzivnim i kalkulantskim, ili pak proračunato radikaliziranim ponašanjem političkih stranaka kada su u opoziciji.

(Ne)tolerancija političke elite i građana

Razmatranje (ne)tolerancije spram određenih pojava i skupina u suvremenome društvu omogućuje dodatni uvid u demokratski potencijal, ali i svjetonazor hrvatske političke elite i građana.

U tablici 3 prikazani su podaci za nacionalnu i političku elitu te mlade i starije građane, pri čemu su zbirni rezultati za ispitanike koji osobno »potpuno« ili »uglavnom« prihvaćaju ispitivane pojave svrstani u rang-ljestvicu konstruiranu na osnovi rezultata nacionalne političke elite.

Tablica 3: Komparativni prikaz prihvaćanja određenih društvenih pojava (%)

Društvene pojave	Politička elita		Građani	
	Nacionalna	Lokalna	Mladi	Stariji
Seksualno obrazovanje u školi	98	97	89	85
Doniranje organa	98	99	85	83
Seks prije braka	94	89	93	82
Život u izvanbračnoj zajednici	83	66	70	64
Rađanje izvanbračne djece	83	61	65	59
Obvezni test na AIDS	76	89	78	76
Dekriminalizacija prostitucije	67	58	36	30
Razvod	59	41	61	52
Eutanazija	39	38	49	40
Dekriminalizacija lakih droga	39	23	32	17
Pravo homoseksualaca na brak	38	25	33	20
Genetski modificirana hrana	26	14	14	8
Pravo homoseksualaca na posvajanje djece	22	17	17	10
Smrtna kazna	20	30	30	31
Prisilna kirurška operacija pedofila (kastacija)	19	21	34	31
Kloniranje	11	12	10	6
Homoseksualna iskustva	11	8	17	8
Siromašni ne smiju imati mnogo djece	6	16	31	32
Mito i korupcija	2	2	7	4

Kako je ispitivano čak 19 pojava, nećemo se pojedinačno baviti svakom od njih, tim prije jer smo koncentrirani na ispitivanje eventualnih razlika između promatranih podskupina ispitanika. Prvo treba skrenuti pozornost na to da prvih šest pojava na rang-ljestvici prihvaća većina svih skupina ispitanika, a osobito nacionalna politička elita. S obzirom na pojave o kojima je riječ, može se konstatirati kako je u Hrvatskoj odnos prema instituciji braka znatno liberaliziran, da postoji gotovo potpuna suglasnost o potrebi uvođenja seksualnog obrazovanja u obrazovne institucije (dakako, to ništa ne govori o programima po kojima bi se ono trebalo odvijati) i doniranju organa – ali i obveznog testiranja na AIDS (neovisno o problematičnosti takva postupka sa stajališta zaštite ljudskih prava).

Nakon tog dijela ljestvice počinju odstupanja. Zanimljivo je da većina anketiranih pripadnika političke elite zagovara dekriminalizaciju prostitucije, i to gotovo dvostruko češće od mladih i starijih građana. Uz to, nacionalna politička elita, mladi i stariji – nasuprot lokalnoj političkoj eliti – većinom, i to u podjednakoj mjeri, odobravaju razvod braka.

Od eutanazije do mita i korupcije riječ je o pojavama koje su uglavnom ili potpuno neprihvatljive svim podskupinama ispitanika, premda su unutar takva općeg smjera registrirane znakovite razlike. Te razlike upućuju na djelomičnu konvergenciju stavova nacionalne političke elite i mladih građana pri usporedbi s lokalnom elitom i starijim građanima, o čemu svjedoči njihova nešto veća potpora dekriminalizaciji »lakih« droga i prava homoseksualaca na brak. Uočljivo je i da nacionalna politička elita nešto više od ostalih prihvaća genetski modificiranu hranu i pravo homoseksualaca na usvajanje djece, a više od ostalih odbija smrtnu kaznu, prisilnu kiruršku operaciju pedofila i ograničavanje prava siromašnih na željenu rekreaciju. Važno je ipak upozoriti da svaki peti ispitanik iz skupine nacionalne političke elite i gotovo svaki treći iz ostalih podskupina ispitanika zagovara smrtnu kaznu, iako je takva kazna ukinuta i u Hrvatskoj i u Europskoj uniji, kojoj se ubrzano nastojimo prilagoditi. Također je intrigantno da, iako su mito i korupcija svim grupama ispitanika neprihvatljivi, nešto veće pristajanje na tu pojavu demonstriraju građani (osobito

mladi), odnosno oni koji se češće nalaze u situaciji da mito daju nego da ga primaju.

Pogledaju li se dobiveni rezultati integralno, može se zaključiti da je u Hrvatskoj u velikoj mjeri došlo do erozije tradicionalnog i patrijarhalnoga naslijeđa kada su u pitanju bračni i (hetero)seksualni odnosi, ali da je liberalizacija odnosa prema seksualnim manjinama tek u začetku¹⁰. Iz podataka se mogu identificirati pojave oko kojih nema potpune suglasnosti i koje će u budućnosti zasigurno izazivati prijepore i u javnosti i unutar redova političke elite. Uz već spomenuti kompleks prava homoseksualne populacije, tu su još dekriminalizacija prostitucije i tzv. lakih droga, eutanazija i genetsko modificiranje hrane, a u daljnjoj perspektivi i kloniranje. Riječ je o novim i neizbježnim izazovima suvremenoga društva, pa tako i hrvatskoga, osobito nakon što korpus klasičnih liberalno-demokratskih vrijednosti postane neupitno prihvaćen u najširim slojevima stanovništva. Što se, pak, tiče promatranih podskupina ispitanika, rezultati sugeriraju da najviše tolerancije spram ispitivanih pojava iskazuje nacionalna politička elita, zatim mladi građani i lokalna politička elita (s nekim teško objašnjivim odstupanjima poput, primjerice, protivljenja razvodu braka), a potom stariji građani.

O (ne)toleranciji govore i podaci o osobnom neprihvatanju određenih društvenih skupina. Tablica 4 ponovo je formirana na osnovi zbroja stupnjeva »potpuno prihvatljivi« i »uglavnom prihvatljivi«, a rang-ljestvica na temelju odgovora nacionalne političke elite.

---

¹⁰ Dapače, hrvatsko se društvo može označiti kao homofobno u usporedbi s većinom europskih društava. Naime, konkretni podaci pokazuju da mladi u »starim« i »novim« članicama Europske unije u 59% slučajeva priznaju pravo homoseksualaca na brak, a u 41% slučajeva njihovo pravo na usvajanje djece (Young Europeans, 2001:13). To je znatno više nego što to čini bilo koja promatrana podskupina ispitanika u Hrvatskoj, a vjerojatno je u Europi tolerancija spram seksualnih manjina tijekom posljednjih 5–6 godina porasla. Liberalniji odnos građana i političkih elita u EU (za koje je logično pretpostaviti da su još tolerantnije od građana) može se, uostalom, prepoznati i iz činjenice da su posljednjih godina u nekim europskim zemljama na istaknute političke položaje birani i imenovani deklarirani homoseksualci, što je trenutačno u Hrvatskoj nezamislivo.

Tablica 4: Komparativni prikaz prihvaćanja određenih društvenih skupina (%)

Društvene skupine	Politička elita		Građani	
	Nacionalna	Lokalna	Mladi	Stariji
Borci protiv rasizma	93	81	69	68
Borci za zaštitu okoliša	83	86	86	84
Borci za prava životinja	59	57	72	62
Feministi	41	24	18	17
Homoseksualci i lezbijke	33	13	22	10
Antiglobalisti	30	31	21	20
Komunisti	24	19	9	10
Navijačke skupine	22	23	24	12
Ekstremni desničari	2	17	4	3
(neofašisti/neonacisti)				
Islamski fundamentalisti	2	1	2	1
Teroristi	2	0	2	1
<i>Skinheads</i>	0	0	3	2

Iz podataka je evidentno da većina svih podskupina ispitanika prihvaća skupine građana koje se bore za zaštitu okoliša i prava životinja te protiv rasizma. Tako visok konsenzus oko ekoloških skupina zanimljiv je u svjetlu činjenice da se između aktivista i političkih aktera nerijetko javljaju nesuglasice u pitanju ekoloških opasnosti u različitim konkretnim slučajevima. Zanimljiva je i visoka senzibiliziranost za prava životinja u društvu u kojem je niz ljudskih prava nove generacije još daleko od većinskog prihvaćanja. Borci protiv rasizma, pak, skupina je koja je bila pozitivno percipirana i u razdoblju socijalizma, a tek bi eventualno veće useljavanje nebjelačkog stanovništva moglo relativizirati, ili čak uzdrmati, sadašnje visoko prihvaćanje antirasističkih skupina.

Gotovo unisona neprihvaćenost skupina iz donjega dijela ljestvice (od ekstremnih desničara do *skinheads*) ne zahtijevaju poseban komentar, jer su takvi rezultati bili i očekivani. Moguće je tek zapitati se kako to da je tolerancija organa represije spram povremenih nasilnih ispada skupina *skinheads*, čini se, veća nego u ispitanih političara i građana.

Znakovite razlike vidljive su u odnosu ispitanika prema srednje rangiranim društvenim skupinama. Tako politička elita – osobito ona na nacionalnoj razini – iskazuje veću toleranciju prema feminističkim,

antiglobalističkim i komunističkim skupinama, iako su svim podskupinama ispitanika te društvene skupine zapravo neprihvatljive. Neprihvatljivost komunista nije potrebno posebno objašnjavati nakon iskustva življenja u totalitarnom sustavu i gotovo dva desetljeća prozivanja komunista za niz grijeha i pogrešaka počinjenih tokom gotovo pola stoljeća njihove vladavine. Pritom je ipak zanimljiva diskrepancija između političke elite i građana: pripadnici i nacionalne i lokalne elite su tolerantniji, vjerojatno stoga što je među njima više bivših pripadnika i dužnosnika nekadašnjega Saveza komunista, sada raspoređenih u raznim političkim strankama. Zadržku spram antiglobalista moguće je objasniti stanovitim nepoznavanjem samoga pokreta i njegovih ciljeva, pri čemu nije nemoguće da ga se shvaća kao svojevrsni antikapitalistički pokret, što u društvu koje tek razvija kapitalistički sustav teško može uživati razumijevanje i potporu. Najintrigantnije je neprihvatanje feminista u društvu u kojem je ravnopravnost spolova jedna od temeljnih ustavnih vrijednosti i u kojem je demonstrirana politička volja da se inauguriira rodno osjetljiva politika. Osim toga, feminizam je gotovo tri desetljeća prisutan na hrvatskoj društvenoj sceni, gdje mu se, kao i u svijetu, ne mogu osporiti značajna postignuća na planu ostvarivanja rodne ravnopravnosti. Na zasadama feminističkih ideja osnovane su i djeluju – često kao partneri nositelja vlasti – razmjerno brojne ženske udruge, a njihovi su prijedlozi i sugestije pretočene u zakonske akte kojima se nastoji poboljšati društveni položaj žena. Ukratko, feminističke ideje i praksa nisu novost u hrvatskome društvu niti je nastojanje ostvarivanja rodne ravnopravnosti upitno (bar na oficijelnoj razini), pa se postavlja pitanje otkuda većinsko neprihvatanje feminista. Kao moguće objašnjenje nameće se pretpostavka da i građane i političku elitu termin *feminizam* asocira na radikalnu kritiku muške dominacije i patrijarhata, što – unatoč primjetnoj modernizaciji i liberalizaciji stavova – većini naših sugrađana nije prihvatljivo.

Većini ispitanika neprihvatljive su i navijačke skupine, a po tome se osobito ističu stariji građani. Nacionalna politička elita te mlađi građani primjetno su snošljiviji prema seksualnim manjinama, premda su homoseksualne skupine također većinski neprihvaćene.

Usporedba između promatranih podskupina ispitanika pokazuje da se kao najtolerantnija opet prepoznaje nacionalna politička elita, a potom lokalna elita te mladi građani. Stariji građani iznova iskazuju najmanje tolerancije, osobito u odnosu prema seksualnim manjinama i navijačkim skupinama.

Percepcija društvene realnosti

Nije sporno da je hrvatsko društvo bremenito problemima kao i druga tranzicijska društva, ali i da se suočava s nekim specifičnim teškoćama. Stoga je u kontekstu ove analize zanimljivo pogledati kako politička elita i građani vide aktualnu društvenu zbilju.

U tablici 5 prikazana je rang-ljestvica problema hrvatskoga društva. Ispitanici su između 17 ponuđenih mogli izabrati tri problema koje smatraju najvećima, a ljestvica je i ovaj put formirana na osnovi odgovora nacionalne političke elite.

Tablica 5: Komparativni prikaz percepcije najvećih problema hrvatskoga društva (%)

Društveni problemi	Politička elita		Građani	
	Nacionalna	Lokalna	Mladi	Stariji
Gospodarski problemi	68	71	49	54
Nezaposlenost	46	46	59	51
Mito i korupcija	43	29	28	23
Nerad, nedisciplina i neodgovornost	27	30	19	20
Kriminal u pretvorbi i privatizaciji	21	36	26	33
Loše vrednovanje rada i znanja	20	15	17	15
Kriza morala	19	32	15	20
Školski i obrazovni sustav	19	3	6	4
Nedovoljna demokratiziranost društva	12	5	5	4
Nepoštivanje ljudskih prava i sloboda	8	0	6	3
Socijalne razlike	8	17	20	24
Pojava organiziranoga kriminala	4	12	13	17
Alkoholizam, narkomanija i slično	2	1	11	7
Međunacionalni odnosi	2	0	3	1
Zagađenje ljudske okoline	0	2	3	1
Stambeni problemi	0	0	4	3
Vjerski problemi	0	0	1	1

Zanimljivo je da nijedan problem ne ističe većina u sve četiri anketirane podskupine, iako su prva dva problema najveća po sudu svih podskupina ispitanika. Kako su gospodarski problemi blisko povezani s nezaposlenošću, čini se da ispitanici stavljaju tek drukčije naglaske – mladi se tako većinski odlučuju za nezaposlenost, a politička elita i stariji građani za kompleksniju kategoriju gospodarskih problema.

Također je zanimljivo da nacionalna politička elita više od ostalih apostrofira probleme mita i korupcije, školskog i obrazovnog sustava te nedovoljno demokratiziranoga društva, a lokalna politička elita kriminala u pretvorbi i privatizaciji te krizu morala. Te razlike sugeriraju da se lokalna politička elita u većoj mjeri susreće s posljedicama kriminala u pretvorbi i privatizaciji, što vjerojatno dovodi i u vezu s krizom morala. Međutim, apostrofiranje krize morala može biti povezano i s iskazanim većim tradicionalizmom lokalne političke elite. Pritom je zanimljivo i da potonju elitu znatno manje muči problem mita i korupcije, iako su lokalne razine vlasti po potencijalno korupcijskom ponašanju u očima javnosti podjednako suspektne kao i nositelji vlasti na nacionalnoj razini.

S druge strane, nacionalna politička elita manje od ostalih podskupina ispitanika ističe problem socijalnih razlika i pojave organiziranoga kriminala, lokalna politička elita uopće ne percipira postojanje problema izazvanih nepoštivanjem ljudskih prava i sloboda, dok su obje promatrane elite primjetno manje od građana zabrinute zbog alkoholizma, narkomanije i sličnih nepoželjnih oblika ponašanja. Spomenuta nesuglasja upućuju na donekle različita viđenja društvene stvarnosti, pri čemu su političari očito manje senzibilizirani za probleme koji vjerojatno u znatno većoj mjeri pogađaju građane (socijalne razlike, ovisnosti, opasnosti od uličnih »mafijaških« obračuna i slično). Čini se da način života i usredotočenost političke elite na određene probleme pridonosi stanovitom udaljavanju njezinih pripadnika od svakidašnjice »običnih« građana, no na razini opće percepcije postojećih društvenih problema u Hrvatskoj ne može se govoriti o velikom jazu između građana i političke elite.

Nakon uvida u percepciju postojećih društvenih problema zanimljivo je vidjeti kakvo je viđenje uzroka gospodarskih i socijalnih

problema u Hrvatskoj. U tablici 6 rezultati su rangirani prema odgovorima nacionalne političke elite, a svi su ispitanici od osam ponuđenih uzroka mogli odabrati dva.

Tablica 6: Komparativni prikaz percepcije uzroka gospodarskih i socijalnih problema u Hrvatskoj (%)

Uzroci problema	Politička elita		Građani	
	Nacionalna	Lokalna	Mladi	Stariji
Rat i njegove posljedice	72	63	62	55
Loša politika HDZ-a od 1990. do 2000.	53	53	42	41
Nemoral novih poduzetnika i kriminal	36	52	43	53
Stanje naslijeđeno iz doba socijalizma	30	28	12	12
Loša politika koalicijske vlade od 2000. do 2003.	10	2	15	14
Ponašanje Zapada prema Hrvatskoj	0	2	3	5
Neodgovorno ponašanje opozicijskih stranaka	0	0	7	5
Preveliki zahtjevi radnika i sindikata	0	0	3	2

Suglasnost većine u svim podskupinama ispitanika postoji u pogledu rata kao uzroka problema, s tim da se političari više od građana priklanjaju tom odgovoru. Obje političke elite većinski adresiraju odgovornost na lošu politiku HDZ-a u prvom desetljeću tranzicije. Nacionalna politička elita manje od ostalih ispitanih podskupina ističe problematičnost privatizacije, odnosno nemoral novih poduzetnika i kriminal, što bi se moglo protumačiti kao jedan od indikatora zašto nijedna garnitura vlasti nije poduzela očekivane poteze u reviziji pretvorbe i privatizacije. U tom je kontekstu zanimljiv položaj lokalne političke elite, koja više od svih ostalih naglašava potonji uzrok problema, što sugerira da nije slučajno da su lokalni političari i pri rangiranju društvenih problema znatno više naglašavali kriminal u pretvorbi i privatizaciji. Čini se, dakle, da se lokalni političari više i neposrednije suočavaju s posljedicama, točnije, s teškoćama izazvanima lošom privatizacijom.

Politička elita primjetno više od građana uzrok aktualnih problema vidi u stanju naslijeđenom iz doba socijalističkog uređenja. To je intrigantno, ako se ima na umu kako su hrvatski građani u prvim tranzicijskim godinama socijalistički sustav ocjenjivali znatno negativnije od građana drugih postsocijalističkih zemalja (Županov, 1996), dok su ga potkraj 1990-ih ocjenjivali bolje nego novi, demokratski sustav (Listhaug, Štrabac, 2006). Čini se da je tegobno tranzicijsko iskustvo pridonijelo stanovitoj rehabilitaciji socijalizma u svijesti građana, dok političarima socijalizam možda još uvijek dobro dođe kao trajno raspoloživ alibi za aktualne neuspjehe. S druge strane, građani nešto češće odgovornost adresiraju na lošu politiku koalicijske vlade 2000–2003., dok su političari nejedinstveni: s građanima se prilično slaže nacionalna politička elita, a lokalni političari odgovornost te vlade gotovo i ne spominju.

Ukratko, stavovi političke elite i građana o uzrocima gospodarskih i socijalnih problema u Hrvatskoj teže konvergenciji, uz stanovita odstupanja koja upućuju na nevoljkost nacionalne političke elite da preuzme svoj dio odgovornosti za neuspjeli model privatizacije te na veću sklonost političke elite da uzrok problema traži što dalje od razdoblja vlastitog djelovanja, sve do razdoblja socijalizma.

Detektiranje viđenja društvenih problema i njihovih uzroka nužno otvara i pitanje društvenih aktera koji bi mogli pridonijeti izlasku iz postojećih teškoća. U tablici 7 prikazani su rezultati procjene ispitanika

Tablica 7: Komparativni prikaz društvenih aktera koji mogu pridonijeti izlasku iz postojećih teškoća u Hrvatskoj (%)

Društveni akteri	Politička elita		Građani	
	Nacionalna	Lokalna	Mladi	Stariji
Privatni poduzetnici i menadžeri	76	64	33	27
Političari i političke stranke	59	42	37	38
Stručnjaci i intelektualci	47	69	51	57
Mladi	13	20	40	29
Službenici u javnim i državnim službama	4	1	4	6
Radnici	2	2	15	15
Crkveni velikodostojnici i svećenici	0	2	2	2
Poljoprivrednici	0	1	9	7

koji bi društveni akteri (najviše dva) mogli nešto učiniti da se prevladaju aktualni društveni problemi, a i u ovom slučaju rang-ljestvica je formirana na osnovi odgovora nacionalne političke elite.

Kada je riječ o potencijalnim akterima razvoja, nesuglasje nacionalne političke elite i građana je evidentno. O tome zorno svjedoči plasman stručnjaka i intelektualaca, privatnih poduzetnika i menadžera te mladih. Tako većina i mladih i starijih građana, ali i lokalne političke elite, najviše nade polažu u stručnjake i intelektualce, dok među predstavnicima nacionalne političke elite vjeru u stručnjake nije iskazala ni polovica anketiranih. Takvo slabije uzdanje u eksperte dovodi u pitanje iskrenost političkog zalaganja za Hrvatsku kao društvo znanja – što, između ostaloga, implicira i upotrebu znanja radi društvenog razvoja – ali problematizira i djelovanje samih stručnjaka, dio kojih je spreman stručna znanja prilagoditi političkim očekivanjima. Time stručne ekspertize gube na vjerodostojnosti, prije svega u očima onih koji ih instrumentaliziraju, dok su građani vjerojatno manje upoznati s mogućim interesnim spregama stručnjaka i političara. U takvu je kontekstu intrigantno da više od dvije trećine pripadnika lokalne političke elite iskazuje vjeru u razvojnu ulogu eksperata, što upućuje ili na bolju suradnju stručnjaka i političara na lokalnoj razini, ili na deficit odgovarajućih stručnjaka u nekim lokalnim sredinama, što ih onda čini poželjnim, dapače spasonosnim resursom.

Podjednako je zanimljiv i plasman privatnih poduzetnika i menadžera: njih ističe čak tri četvrtine nacionalne i dvije trećine lokalne političke elite, nasuprot trećini mladih i još manjem postotku starijih građana. Ovakvi rezultati mogu se razumjeti u svjetlu već ustanovljenoga većeg nezadovoljstva građana modelom privatizacije. Pritom je ipak upitno otkuda politička elita – osobito ona na lokalnoj razini, koja je u prethodnim pitanjima iskazala nezadovoljstvo privatizacijom te s njom povezanim kriminalom – u toj mjeri polaže nade u privatne poduzetnike i menadžere: naime, je li riječ o boljem shvaćanju pretpostavki kapitalističkog razvoja, ili o specifičnim oblicima interesne povezanosti, iz koje su građani uglavnom isključeni? U svakom slučaju, politička »mantra« o stvaranju odgovarajuće poduzetničke klime (s nizom pratećih mjera – od fleksibilizacije tržišta rada do poreznog

rasterećenja poslodavaca) čini se da, za sada, nailazi na »nagluhe« uši građana, koji još nisu zaboravili gorka privatizacijska iskustva.

U političare i političke stranke kao aktere koji mogu pomoći prevladavanju postojećih teškoća većinski vjeruje tek nacionalna politička elita, dok je ta vjera među lokalnom političkom elitom primjetno manja, da bi među građanima opala skoro na trećinu. No, zanimljivo je kako, unatoč već ustaljenu nepovjerenju građana u političare, potonji uživaju ipak više povjerenja među građanima od poduzetnika i menadžera. Razlog tomu možda je i činjenica da građani lakše prepoznaju koncentraciju moći u političkoj sferi i da još nisu spoznali koliku društvenu moć – a ne samo osobno bogatstvo, koje u razočaranih i osiromašenih građana lako postaje predmetom sumnjičavosti i/ili zavisti – mogu imati vlasnici kapitala i njihovi upravljači kada je u pitanju usmjeravanje društvenoga razvoja.

Plasman mladih kao društvenog aktera koji bi mogao pozitivno djelovati na prevladavanje postojećih problema zorno ilustrira društveni status mladih. Drugim riječima, iako je politička retorika često natopljena pozivanjem na mlade i svježije snage (ne samo u politici), politička elita s njima ozbiljno ne računa. Očekivano, mladi građani u usporedbi s drugim podskupinama ispitanika iskazuju veće povjerenje u doprinos svoje generacije (odmah iza stručnjaka), što upućuje na to da neiskorištavanje njihovih potencijala zadržava mlade u statusu nezadovoljnih, ciničnih i pasivnih promatrača društvenih turbulencija, u kojima će se oni individualno snalaziti kako znaju – dakako, uz obilnu pomoć obiteljskih resursa.

Svakako je vrijedno pozornosti da i mladi i stariji građani koliko-toliko ističu i mogući pozitivan doprinos radnika te, nešto manje, poljo-privrednika – nasuprot istodobnom ignoriranju tih skupina od političkih elita. Reklo bi se da je među građanima još u tragovima ostao refleks prošlih vremena u kojima se – prije svega na riječima – računalo s doprinosom onih koji svojim radom stvaraju nova dobra.

Na kraju, sve su podskupine ispitanika suglasne u potpunom zanemarivanju moguće razvojne uloge državnih službenika i pripadnika klera. Što se potonjih tiče, reklo bi se da aktivna nastojanja svećenstva

da s propovjedaonica i u medijskim istupima pošalje poruke i pouke pastvi i svjetovnim vođama ostaju bez pravog odjeka, odnosno da poruke nisu takve snage, sadržaja i karaktera da bi ih javnost mogla prepoznati kao dostatno upotrebljive u pokušajima prevladavanja postojećih društvenih problema.

Politički prioriteti političke elite i građana

Posljednji podaci kojima se bavimo u ovom prilogu tiču se političkih ciljeva, odnosno prioriteta kako ih vide političke elite i građani. Ispitanici su na četverostupanjskoj ljestvici ocjenjivali koliko se hrvatska vlast treba usmjeriti na ostvarenje svakog od 19 ponuđenih ciljeva. Ponuđeni odgovori bili su: »puno«, »donekle«, »malo« i »nimalo«, a u tablici 8 prikazani su samo odgovori na stupnju »puno«, jer to nedvojbeno govori što se smatra političkim prioritetima.

Tablica 8: Komparativni prikaz percepcije političkih prioriteta (%)

Politički ciljevi	Politička elita		Građani	
	Nacionalna	Lokalna	Mladi	Stariji
Borba protiv kriminala i korupcije	98	95	86	94
Ekonomski rast i razvoj	96	91	81	89
Smanjenje nezaposlenosti	94	98	91	95
Očuvanje prirodnog okoliša i prostora	93	91	68	73
Osiguranje socijalne pravde i sigurnosti za sve	85	91	78	85
Ulazak Hrvatske u Europsku uniju	85	71	42	45
Osiguranje ljudskih prava i sloboda	83	81	76	80
Razvoj privatnog poduzetništva	79	85	47	59
Razvoj regija i decentralizacija Hrvatske	79	70	40	47
Unapređenje odnosa sa susjednim zemljama	76	65	53	56
Poboljšanje položaja mladih	72	66	76	76
Skladan život Hrvata i manjinskih zajednica u Hrvatskoj	68	63	42	50
Poboljšanje položaja žena	64	50	53	58
Kažnjavanje ratnih zločina i suradnja s Haagom	64	47	29	33
Zaštita digniteta Domovinskoga rata	45	64	52	55
Poticanje populacijskoga rasta	43	67	44	52
Duhovna obnova	25	35	18	30
Potpora Hrvatima u Bosni i Hercegovini	17	28	19	18
Jačanje vojne moći i sigurnosti države	15	17	21	21

Na prvi je pogled vidljivo da je politička elita u natpolovičnoj većini izabrala više prioriteta nego građani, osobito oni mlađi. Ipak, svim su podskupinama ispitanika na vrhu ljestvice, s malim varijacijama u rangovima, ekonomski rast i razvoj, smanjenje nezaposlenosti i borba protiv mita i korupcije. Dok su prioriteti vezani uz gospodarski razvoj u suglasju s ranije isticanim društvenim problemima u Hrvatskoj, vrlo visoko mjesto borbe protiv mita i korupcije u stanovitoj je diskrepanciji s njihovim znatno slabijim isticanjem kao važnoga društvenog problema. Na osnovi toga čini se da i građani i političari drže da je vlast najpozvanija zdušno se boriti protiv korupcije, iako (ili: dok) ova još nije premrežila sva društvena područja.

I nacionalna i lokalna politička elita znatno više od građana ističe kao cilj ulazak Hrvatske u Europsku uniju, a zatim razvoj privatnoga poduzetništva, razvoj regija i decentralizaciju Hrvatske te skladan život Hrvata i manjinskih zajednica u Hrvatskoj. Te razlike potvrđuju da je pridruživanje Hrvatske EU prije svega projekt političkih elita koje još uvijek nisu pronašle pravi način da predoče građanima važnost i prednosti političkog uključivanja Hrvatske u razvijeno europsko okruženje. Što se tiče pitanja ravnomjernijega regionalnog razvoja i decentralizacije, kao i skladnih međunacionalnih odnosa, može se spekulirati da se građani ipak više pouzdaju u centralnu vlast, od koje očekuju donošenje ključnih odluka, te da su sjećanja na ratne sukobe s početka 1990-ih političari lakše potisnuli i pragmatično prihvatili nužnost suživota, tim prije što je to jedan od uvjeta pridruživanja Hrvatske EU.

U kontekstu viđenja političkih prioriteta najzanimljivija podskupina je lokalna politička elita. Iako se u potpori nizu političkih ciljeva približava nacionalnoj političkoj eliti, po vrednovanju nekih prioriteta odstupa i od nacionalne elite i od građana. Ukratko, lokalna politička elita jedina natpolovično ističe nužnost zaštite digniteta Domovinskoga rata i poticanja populacijskoga rasta, najviše od svih apostrofira duhovnu obnovu i potporu Hrvatima u Bosni i Hercegovini, a najmanje podržava poboljšanje položaja mladih i žena. Takav sklop prioriteta navodi na zaključak da je lokalna politička elita »zaglavila« u 1990-im godinama, za razliku od nacionalne političke elite, ali i samih građana.

U svakom slučaju, ukupni rezultati sugeriraju da politička elita i građani primjetno različito vide zadaće hrvatske vlasti, što se može prepoznati kao zametak budućih razočaranja nekih skupina građana onim što je vlast radila i što će u bliskoj budućnosti raditi.

Zaključne napomene

Političke vrijednosti i stavovi analizirani u ovom prilogu tek su segment političke kulture hrvatskih građana i političke elite, a koja je shvaćena kao jedna od nužnih pretpostavki demokratske konsolidacije. Koncentrirali smo se na one dimenzije koje daju uvid u prihvaćenost proklamiranih liberalno-demokratskih vrijednosti i demokratski potencijal građana te percepciju društvene realnosti i politička očekivanja građana i političke elite. Obavljena komparativna analiza dala je početne indicije za detektiranje sličnosti i razlika između građana i političke elite u određenom trenutku demokratske transformacije, točnije, sredinom ovoga desetljeća, kada se Hrvatska priključila krugu postsocijalističkih zemalja u kojima je otpočeo proces demokratske konsolidacije.

Analiza je pokazala kako i mladi i stariji građani neupitno prihvaćaju proklamirane ustavne vrijednosti, što se može protumačiti kao konsenzus s političkom elitom (za koju je pretpostavljeno da ta načela neupitno prihvaća), a što zajedno upućuje na to da je hrvatsko društvo izašlo iz anomije u kojoj se našlo ulaskom u tranzicijsko razdoblje. Premda društvena i politička praksa svjedoče o povremenom kršenju, zanemarivanju ili reduciranu tumačenju ustavnih prava, vidljivo je da takvi događaji uglavnom nisu rezultirali relativiziranjem njihove važnosti. Visoka konvergencija političkih vrijednosti građana s oficijelno proklamiranim, dakako, ne jamči primjereno demokratsko ponašanje nositelja vlasti i građana, ali svakako osigurava nužnu razinu konsenzusa oko načela na kojima treba izgrađivati pluralističko društvo i demokratski politički poredak.

Međutim, kada je riječ o demokratskim načelima i pravilima, situacija je razmjerno nepovoljnija. Rezultati su pokazali kako građani

inkliniraju harmoničnom shvaćanju politike, odnosno da pokazuju nedostatan razumijevanje političke kompeticije. To osobito važi za mlade, kod kojih se čak registrira i nešto niže prihvaćanje demokratskog i višestranačkog sustava kao ustavne vrijednosti. Takvo nerazumijevanje nekih demokratskih procesa i pravila u prvim se godinama tranzicije moglo objašnjavati utjecajem ratnih prilika (koje u pravilu potiču homogenizaciju), nepostojanjem demokratske tradicije i monopoliziranjem vlasti jedne političke opcije – no, nakon 15 godina življenja u demokratskom i višestranačkom sustavu takva objašnjenja više nisu zadovoljavajuća. Nameće se pretpostavka da su neki elementi funkcioniranja političkog sustava i ponašanja političkih aktera takve naravi da kod velikog broja mladih potiču uvjerenje kako su pluralizam i demokracija, kojima je suprotstavljano različitim interesima imanentno, zapravo nedjelotvorni, pa time i suvišni. Osim toga, stavovi mladih upućuju i na manjkavosti u procesu njihove političke socijalizacije, čime se aktualizira potreba institucionaliziranog obrazovanja za demokraciju, odnosno građanskog obrazovanja. Naime, ako starije generacije, socijalizirane u drukčijem političkom poretku, ne mogu u optimalnoj mjeri prenijeti demokratske vrijednosti na mlađe naraštaje, i ako je funkcioniranje političkih institucija još uvijek obilježeno »dječjim bolestima« demokracije, tada je formalno obrazovanje koje razvija građansku kompetenciju nedvojbeno potrebno. Uostalom, i u zemljama sa znatnom demokratskom tradicijom obrazovanje za građanstvo permanentan je proces čiji su nositelji i obrazovne ustanove.

Građani i politička elita međusobno se primjetno razlikuju i po stupnju tolerancije i po percepciji društvene realnosti (točnije, društvenih problema, njihovih uzroka i društvenih aktera razvoja), i po određivanju političkih prioriteta. Pojedinačne razlike već su komentirane, a integralni pogled na dobivene rezultate upućuje na nekoliko tendencija.

Prvo, rezultati doživljavanja društvenih problema i njihovih uzroka, kao i orijentacija na različite aktere koji bi mogli pridonijeti prevladavanju postojećih problema, može se pripisati razlikama u društvenom statusu i svakodnevnom iskustvu političke elite i građana. Specifične situacijske okolnosti, naime, utječu na percepciju društvene

stvarnosti, pa stoga nije iznenađujuće da političari, primjerice, više vjeruju u svoj pozitivan doprinos društvenom razvoju nego što u to vjeruju građani, koji i inače iskazuju vrlo slabo povjerenje u političke institucije i aktere.

Drugo, integralni rezultati pokazuju da je politička elita tolerantnija i u većoj mjeri usmjerena na veći broj političkih ciljeva, osobito onih koji pridonose razvoju demokratskog sustava. Među mogućim uzrocima postojećih razlika kao prvi se nameće razlika u obrazovnim postignućima: kako je politička elita prosječno obrazovanija, logično je očekivati da demonstrira nešto liberalnije stavove. Obrazovnim razlikama svakako treba pribrojiti i specifično iskustvo bavljenja politikom, uz koje nužno ide bolja informiranost te dublji i širi uvid u društvene tendencije i procese, što rezultira i drukčijim odnosom prema raznim društvenim fenomenima i skupinama.

Treće, ni politička elita ni građani nisu homogene skupine, što zorno pokazuju razlike između četiriju promatranih podskupina ispitanika. Tako se nacionalna politička elita pokazuje kao najtolerantnija i s najsvestranijim uvidom u društvene probleme i političke prioritete, za njom slijede mladi građani pa lokalna politička elita, a na kraju stariji građani. Ovakvi rezultati učvršćuju zaključak da presudnu ulogu imaju obrazovna postignuća. Nacionalna politička elita izrazito je natprosječno obrazovana, i može se pretpostaviti kako je akademsko obrazovanje znatno utjecalo i na formiranje svjetonazora pripadnika te elite. Lokalna politička elita također je natprosječno obrazovana, ali u znatno manjoj mjeri od nacionalne elite, što je dovoljno da se pojave znakovite diferencijacije. Postoji još jedna uočena razlika između tih dviju elita, koja bi mogla utjecati na promatrane rezultate: riječ je o stranačkoj pripadnosti, odnosno ideološko-političkom opredjeljenju. U nacionalnoj su političkoj eliti manje zastupljeni članovi stranaka desnoga centra, uz veći broj izvanstranačkih dužnosnika, što bi također moglo utjecati na dobivene rezultate u istom smjeru kao i akademsko obrazovanje. Otuda slijedi da se sinergijski učinak akademskog obrazovanja i ideološko-političkog usmjerenja nacionalne političke elite ogleda u njezinoj većoj toleranciji i liberalnijim političkim stavovima.

Četvrto, treba upozoriti i na iskazane stavove mladih građana: iako su oni prosječno najniže obrazovani (gotovo ih je polovica još u procesu srednjoškolskog ili fakultetskog obrazovanja) i najčešće bez stranačkih preferencija, u nizu slučajeva pokazuju se tolerantnijima i liberalnijima, ne samo od starijih građana, nego i od lokalne političke elite. Taj nas trend navodi na zaključak da je retradicionalizacija hrvatskoga društva u regresiji i da se najnovije generacije mladih socijaliziraju u liberalnijem socijalnom okruženju. Mladi su i inače liberalniji od starijih u mjeri u kojoj još nisu interiorizirali sve društvene norme povezane s preuzimanjem trajnih društvenih uloga, pa ostaje otvoreno pitanje koliko će suvremena generacija hrvatske mladeži s vremenom izgubiti od iskazane snošljivosti i liberalnih stavova. Drugim riječima, očekuje se da današnja mladež u kasnijim godinama bude konzervativnija nego u doba svoje mladosti, ali ipak liberalnija od starijih građana danas. Sve te tendencije sugeriraju da nacionalna politička elita u nizu slučajeva »prirodnog« saveznika treba prvo tražiti u dijelu mladog naraštaja, čiji je sustav vrijednosti kompatibilan s liberalno-demokratskim načelima.

Na kraju, može se zaključiti kako je komparativna analiza političkih vrijednosti i stavova potvrdila hipotezu da je hrvatska politička elita liberalnija od građana, odnosno svojega biračkog tijela. Presudan utjecaj na diferencijaciju u pogledu prihvaćanja ispitivanih političkih vrijednosti i stavova imaju razlike u obrazovnim postignućima političke elite i građana. Znatno utjecaj ostvaruju i ideološko-politička opredjeljenja, a u stanovitoj mjeri i različiti životni ciklusi sa specifičnim osobnim i generacijskim iskustvima. Otuda se nacionalna politička elita ističe kao najliberalnija, a mladi građani kao skupina s nezanemarivim demokratskim potencijalom. No, demokratska svijest i političko ponašanje, kako nacionalne i lokalne političke elite, tako i mladih i starijih građana, nisu na takvoj razini da bismo mogli govoriti o stabilnom i razvijenom liberalno-demokratskom poretku. Ukratko, proces demokratske konsolidacije je započeo, a brzina i kvaliteta transformacijskih procesa ovisit će o sposobnosti političkih elita i građana da preuzmu svoj dio odgovornosti za daljnji demokratski razvoj Hrvatske. Za to im treba više tolerancije i demokratskog senzibiliteta nego ga iskazuju danas.

Literatura

- Adam, Frane; Tomšič, Matevž (2002.): Elite (Re)configuration and Politico-economic Performance in Post-socialist Countries. *Europa-Asia Studies* 54 (3): 435–545.
- Almond, Gabriel; Verba, Sidney (2000.): *Civilna kultura: politički stavovi i demokracija u pet zemalja*. Zagreb: Politička kultura.
- Budimir, Davorica (2007.): Sociodemografska obilježja saborskih zastupnika i članova Vlade Republike Hrvatske 2000.–2003. *Anali Hrvatskog politološkog društva* 3: 483–498.
- Čengić, Drago; Rogić, Ivan (ur.) (2001.): *Upravljačke elite i modernizacija*. Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar.
- Čular, Goran (ur.) (2005.): *Izbori i konsolidacija demokracije u Hrvatskoj*. Zagreb: Fakultet političkih znanosti.
- Hague, Rod; Harrop, Martin; Breslin, Shauan (2001.): *Komparativna vladavina i politika*. Zagreb: Fakultet političkih znanosti.
- Higley, John; Pakulski, Jan (1995): Elite transformation in Central and Eastern Europe. *Australian Journal of Political Science* 30: 1–29.
- Higley, John; Pakulski, Jan; Weslowski, Włodzimierz (1998.): *Postcommunist elites and democracy in Eastern Europe*. London: Macmillan Press LTD.
- Hodžić, Alija (2002.): Formiranje upravljačkih elita u Hrvatskoj, u: Vujadinović, Dragan (ur.): *Između autoritarizma i demokratije: Srbija, Crna Gora, Hrvatska*. Beograd: CEDET, 173–196.
- Ilišin, Vlasta (1999.): Strukturna dinamika hrvatskog parlamenta. *Politička misao* 36 (3): 151–174.
- Ilišin, Vlasta (2001.): Hrvatski sabor 2000.: strukturne značajke i promjene. *Politička misao* 38 (2): 42–67.
- Ilišin, Vlasta (2005.): Političke vrijednosti, stavovi i participacija mladih: kontinuitet i promjene, u: Ilišin, Vlasta (ur.): *Mladi Hrvatske i europska integracija*. Zagreb: Institut za društvena istraživanja, 65–139.
- Ilišin, Vlasta (2006.): *Mladi u lokalnoj vlasti u Hrvatskoj / Youth in Croatian local government*. Zagreb: DIM.
- Ilišin, Vlasta (2007.): Hrvatski sabor 2003.: obrasci političke regrutacije parlamentarne elite. *Politička misao* 44 (4): 55–92.
- Ilišin, Vlasta; Mendeš, Ivona; Potočnik, Dunja (2003.): Politike prema mladima u obrazovanju i zapošljavanju. *Politička misao* 40 (3): 58–89.
- Jović, Dejan (1993.): Politički stavovi i pozicije hrvatskih saborskih zastupnika u mandatu 1990.–1992. *Politička misao* 30 (4): 53–73.
- Kasapović, Mirjana (1993.): *Izborni i stranački sustav Republike Hrvatske*. Zagreb: Alinea.
- Kasapović, Mirjana (1996.): *Demokratska tranzicija i političke stranke*. Zagreb: Fakultet političkih znanosti.
- Kasapović, Mirjana (ur.) (2001.): *Hrvatska politika 1990.–2000*. Zagreb: Fakultet političkih znanosti.

- Katunarić, Vjeran (1995.): O tranziciji i staroj strukturi društvene moći. *Društvena istraživanja* 4 (16–17): 265–271.
- Lalović, Dragutin (2000.): O totalitarnim značajkama hrvatske države (1990.–1999.). *Politička misao* 37 (1): 188–204.
- Lane, David (1997.): Transition under Eltsin: the Nomenclatura and Political Elite Circulation. *Political Studies* 45: 855–874.
- Listhaug, Ola; Štrabac, Žan (2005.): Podrška demokraciji i snaga građanskih stavova: Hrvatska u usporedbi sa stabilnim i novim demokracijama, u: Ramet, Sabrina P.; Matić, Davorka (ur.): *Demokratska tranzicija u Hrvatskoj*. Zagreb: Alinea, 89–102.
- Merkel, Wolfgang (2007.): Nasuprot svakoj teoriji: brza konsolidacija demokracije u Srednjoistočnoj Europi. *Analiza Hrvatskog politološkog društva* 3: 7–24.
- Michels, Robert (1990.): *Sociologija partija u suvremenoj demokraciji*. Zagreb: Informator.
- Norris, Pippa (1997.): *Passages to Power. Legislative Recruitment in Advanced Democracies*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Prpić, Katarina (2007.): Kako hrvatska javnost i politička elita percipiraju znanost? *Politička misao* 44 (1): 67–92.
- Ramet, Sabrina P. (2005.): Građanske vrijednosti u demokratskoj tranziciji, u: Ramet, Sabrina P.; Matić, Davorka (ur.): *Demokratska tranzicija u Hrvatskoj*. Zagreb: Alinea, 11–34.
- Sekulić, Duško; Šporer, Željka (2002.): Political Transformation and Elite Formation in Croatia. *European Sociological Review* 18: 85–100.
- Szelenyi, Ivan; Szelenyi, Sonja (1995.): Circulation or Reproduction of Elites During the Post-Communist Transformation of Eastern Europe. *Theory and Society* 24 (5): 618–638.
- Šiber, Ivan (1992.): Politička kultura i tranzicija. *Politička misao* 29 (3): 93–110.
- Tull, Stephen (1994.): Contemporary Croatian Liberalism. *Revija za sociologiju* 25 (3–4): 177–186.
- Vesterdal, Knut (2005.): Izgradnja liberalne demokracije u Hrvatskoj, u: Ramet, Sabrina P.; Matić, Davorka (ur.): *Demokratska tranzicija u Hrvatskoj*. Zagreb: Alinea, 315–336.
- Young Europeans in 2001. Results of a European opinion poll (2001.). http://europa.eu.int/comm/education/youth/ypw/eurobarometer_youth.htm
- Zakošek, Nenad (2002.): *Politički sustav Hrvatske*. Zagreb: Fakultet političkih znanosti.
- Županov, Josip (1995.): *Poslije potopa*. Zagreb: Globus.
- Županov, Josip (1996.): The Social Legacy of Communism. *Društvena istraživanja* 5 (2): 425–454.
- Županov, Josip (2002.): *Od »komunističkog pakla« do »divljeg kapitalizma«*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.